

36. Рідна мова в гімназії // Рідний край. – 1906. – № 18.
37. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.) : [на-  
риси]. – К., 1991.
38. Русова С. Курси народних учителів в Києві / С. Русова // Український вест-  
ник. – 1906. – № 14.
39. Русский календарь на 1908 г. А. Суворина. – СПб., 1908.
40. Сумцов М. История и этнография Малороссии, как предметы преподавания  
в Харьковском университете / М. Сумцов // Киевская Старина. – 1906. – № 5-6.  
– С. 37–43.
41. Українська мова в гімназіях // Рідний край. – 1906. – № 49.
42. Українська шкільна справа // Рідний край. – 1906. – № 45.
43. Українське питання. – К., 1997.
44. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк. 1–19.
45. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 1–153.
46. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 299, спр. 325 б, арк. 1–103.
47. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 41, спр. 79, арк. 1–53.
48. Шелухин С. Одеська «Просвіта» (Лист до редакції) / С. Шелухин // Рідний  
край. – 1906. – № 44.

*Надійшла до редколегії 24.07.2008 р.*

УДК 396. 4 (477. 7)

**В. А. Добровольська**

*Херсонський національний технічний університет*

## **ВИКЛАДАННЯ ЦИКЛУ СУСПІЛЬНО- ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ У ВИЩИХ ЖІНОЧИХ ШКОЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.**

**Проаналізовано зміст гуманітарної підготовки жінок на Одеських вищих жі-  
ночих курсах та місце суспільно-гуманітарних дисциплін у навчальних планах  
Одеських вищих медичних жіночих курсів на початку XX століття.**

У сучасних умовах модернізації системи освіти України, гуманіза-  
ції та демократизації освіти підвищуються вимоги до навчання. Перед  
педагогами стоїть завдання допомогти молодому поколінню з'ясувати  
місце і роль людини у світі, розглянути різні аспекти людського бут-  
тя. Розв'язання цього завдання підвищує значення гуманітарної осві-  
ти, яка дозволяє підготувати молодь до виконання активної соціальної  
ролі, виховати освічену, толерантну, гармонійну людину. Саме тому  
автор вважає корисним вивчати досвід викладання циклу суспільно-

гуманітарних предметів у вищих жіночих школах Півдня України на початку XX століття.

В історіографії ця проблема майже зовсім не розроблялася. У 1960-х роках вийшла праця радянського дослідника Ф. Гольдіна, присвячена внеску видатних педагогів у справу реформування школи Півдня України [2]. Згадуються викладачі Новоросійського університету, які брали активну участь у справі створення та розвитку вищої жіночої освіти в Одесі. Про внесок професора згаданого університету М. Ланге у справу розвитку Одеських вищих жіночих курсів йде мова у статті Т. Федотової [17]. Сучасні українські дослідниці Т. Попова та О. Мельник на підставі вивчення навчальних планів Одеських вищих жіночих курсів доходять висновку, що саме ці курси були провідним центром жіночої історичної освіти в Одесі на початку XX ст. [15]. Дисертаційна робота Т. Удовиської присвячена питанням становлення та розвитку громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. [16]. Досліджень з питань вищої жіночої освіти мало, тому інтерес становлять висновки автора стосовно організаційної структури, змісту освіти і виховання слухачок Одеських вищих жіночих курсів та вищих медичних жіночих курсів. Метою даної роботи є спроба розкрити складний процес створення вищих жіночих та вищих медичних жіночих курсів в Одесі на початку XX ст., проаналізувати комплекс суспільно-гуманітарних дисциплін, що вивчалися на курсах.

Протягом багатьох століть українські жінки не мали виборчого права і були позбавлені можливості брати участь у державному управлінні та самоуправлінні. Саме тому у дореформений період жінки виконували ролі помічниці чоловіка, дружини, матері й господині. Але в результаті проведення реформ 1860-70-х рр. вони почали брати участь у виробництві – суспільному та промисловому.

Уряд почав розв'язувати питання забезпечення робітниць освітою, у тому числі й вищою. У 1863 році у відповідь на запит Міністерства народної освіти (далі МНО) більшість університетів, за винятком Московського і Дерптського, висловилися за надання жінкам права на вищу освіту [14, с. 34]. Ради Харківського і Київського університетів вказали на можливість допустити їх до слухання лекцій, як на правах вільних слухачок, так і на правах студентів, а також до здобування вчених ступенів, які, за рішенням ради Харківського університету, повинні давати жінкам ті ж самі права на державній службі, що й чоловікам [14, с. 35]. Незважаючи на це, згідно з університетським статутом 1863 р., представницям прекрасної статі було заборонено навчатися в університетах. Єдиним шляхом для здобуття вищої освіти було навчання у закордонних університетах.

На початку XX століття ситуація з жіночою вищою освітою Півдня України поліпшилася. Внаслідок революційних подій 1905–1907 рр., боротьби жінок за освіту, побоювань уряду опозиційних впливів із університетів Західної Європи, було зроблено крок уперед у справі організації вищої жіночої освіти. Враховуючи необхідність підготовки спеціалістів для пореформеної економіки, була створена окрема форма вищих освітніх закладів – вищі жіночі курси (далі ВЖК). На Півдні України такі заклади були створені в Одесі – центрі університетської освіти.

Організації ВЖК передувала боротьба за створення жіночих університетів, що тривала більше ніж 10 років і участь в якій взяли широкі кола передової громадськості. Ще у 1879 р. професор А. Трачевський відкрив в Одесі підготовчі курси і надав проект вищих курсів, але цей проект не був реалізований. І лише у 1906 році у цьому місті були відкриті курси завдяки клопотанню професорів Новоросійського університету Є. Щепкіна, І. Слешинського, М. Ланге. Останній став директором курсів [2, с. 57-58; 17, с. 20].

Курси поділялися на факультети на чолі із деканами. Спочатку працювали фізико-математичний та історико-філологічний факультети, а з 1908/1909 н. р. відкрився ще й юридичний факультет. У свою чергу історико-філологічний факультет поділявся на відділення: історичне, словесне, германо-романське [3, арк. 4]. Фізико-математичний факультет мав математичне і природниче відділення [4, арк. 12].

Вищі жіночі курси носили приватний характер. Головною статтею прибутку була плата за навчання – 150 крб за рік. Держава отримувала фахівців, не витративши на їх підготовку ніяких матеріальних коштів.

Боротьба громадськості за надання чіткого юридичного статусу курсам закінчилася опублікуванням 19 грудня 1911 р. закону, відповідно до якого вищі жіночі курси з програмами, «рівними університетським», отримували офіційний статус вищих навчальних закладів [16, с. 118-119]. Випускниці курсів після чотирирічного навчання отримували звання вчительки середніх навчальних закладів [13, арк. 20-20 зв.].

Більшість жінок надавала перевагу історико-філологічній спеціалізації, а не фізико-математичній, бо суспільство не вважало жінок спроможними оволодіти у достатній мірі технічними науками. Так, у 1909 р. історико-філологічний факультет Одеських ВЖК закінчило 74 слухачки, фізико-математичний – 15 [4, арк. 12]. Така статистика пов'язана з тим, що слухачки курсів мали переважно гімназійну освіту. А у навчальних планах гімназій Півдня України суспільно-гуманітарний компонент освіти складав у середньому 68,54 % і перевищував природничо-математичний цикл майже у три рази (2,89 %). [1, с. 79].

Юридична повноцінність дипломів вищих жіночих курсів забезпечувалася за умови визнання їх державою, що вимагало, у свою чергу, орієнтації на навчальні плани і програми державних навчальних закладів відповідного профілю. Одеські ВЖК орієнтувалися на навчальні плани і програми Новоросійського університету.

Високий рівень викладання на курсах відбувся завдяки плідній праці насамперед професорів Новоросійського університету. У 1910 р. у штаті викладачів курсів були: 51 викладач Новоросійського університету і лише 8 – викладачі інших навчальних закладів [12, арк. 9].

Слухачки історико-філологічного факультету вивчали тільки комплекс суспільно-гуманітарних дисциплін; слухачки фізико-математичного факультету – комплекс природничих і математичних наук, а також низку гуманітарних дисциплін – країнознавство, історію релігії, нові мови (по дві години на тиждень) [5, арк. 1–4 зв].

Розглянемо комплекс суспільно-гуманітарних наук, що вивчалися на курсах, на прикладі діяльності історичного відділення ВЖК. Аналіз навчального плану дозволяє виділити низку загальнообов'язкових дисциплін (див. табл. 1) [5, арк. 1-1 зв.].

Отже, дані таблиці свідчать, що слухачки історичного відділення вивчали цілий комплекс історичних дисциплін: стародавня, середня, нова історія, російська історія та ін., причому найбільша кількість годин виділялася на вивчення нової історії та історії Росії. До обов'язкових предметів відносилася латинська мова, крім того, факультативно вивчали ще й грецьку мову. Крім лекцій, проводилися практичні заняття з всесвітньої та російської історії (дві години на тиждень). Однак ця форма навчання недооцінювалась. Через упередженість міністерських чиновників, консерватизм частини викладачів, недостатню кількість навчально-допоміжних засобів проведення практичних занять із багатьох предметів гальмувалося.

Значну роль у постановці теоретичних курсів з історії на ВЖК відіграли викладачі історико-філологічного факультету Новоросійського університету. У 1908/1909 н. р. першу спробу читання курсу «Методологія, соціологія та філософія історії» (дві години на тиждень) зробив декан історико-філологічного факультету О. Казанський. Професор Є. Щепкін читав курси «Огляд соціологічних вчень», «Введення до історії середніх віків» [15, с. 119].

На ВЖК факультативно вивчалися спеціальні курси з історії (чотири години на тиждень), введення до філософії та спеціальні курси з філософії (по дві години).

Міністерство народної освіти здійснювало контроль за постановкою навчального процесу у вищій школі з метою недопущення про-

никнення в середовище молоді прогресивних ідей. В основу викладання предметів було покладено «духовне начало», тому на курсах обов'язковими предметами були історія релігії та історія церкви.

*Таблиця 1*

**Загальнообов'язкові дисципліни історичного відділення  
Одеських вищих жіночих курсів**

| Назва дисципліни                                                            | Кількість щотижневих годин |
|-----------------------------------------------------------------------------|----------------------------|
| Історія релігії                                                             | 2                          |
| Історія церкви                                                              | 2                          |
| Стародавня історія                                                          | 5                          |
| Середня історія                                                             | 4                          |
| Нова історія                                                                | 6                          |
| Російська історія                                                           | 6                          |
| Історія філософії                                                           | 6                          |
| Історія мистецтва                                                           | 2                          |
| Слов'янська давнина                                                         | 2                          |
| Загальне землезнавство або етнографія                                       | 2                          |
| Історія античної літератури                                                 | 2                          |
| Історія західноєвропейської літератури або<br>історія російської літератури | 2                          |
| Психологія                                                                  | 2                          |
| Логіка                                                                      | 2                          |
| Державне право                                                              | 2                          |
| Латинська мова                                                              | 4                          |
| Політична економія                                                          | 2                          |
| Всього                                                                      | 53                         |

У зв'язку з тим, що Одеські вищі жіночі курси готували слухачок до педагогічної діяльності, жінки вивчали низку психолого-педагогічних дисциплін. На курсах викладали психологію (дві години на тиждень), логіку (дві години), історію педагогіки (три години) та дидактику (одна година). Ці дисципліни займали не дуже помітне місце серед інших теоретичних предметів, про це свідчить невелика кількість годин, що виділялася на їх вивчення, крім того, історія педагогіки і дидактика були факультативними предметами. Практичні заняття проводилися лише з психології. Це призводило до того, що теоретично підготовленому педагогу не вистачало практичних знань. Ситуацію трохи рятувало те, що багато дівчат поступали на курси, закінчивши педагогічні класи жіночих гімназій, таким чином, уже маючи певну педагогічну підготовку.

Як уже зазначалося, Одеські ВЖК брали за основу навчальні плани Новоросійського університету. Плани історичних відділень університету і ОВЖК із загальнообов'язкових предметів збігалися за кількістю годин. Існував комплекс предметів, які на курсах не вивчалися внаслідок відсутності необхідних спеціалістів і викладалися в університеті як додаткові, наприклад, історія культури, церковна археологія, нумізмати́ка, художня міфологія, історична географія, статистика та ін. Відмінним був поділ предметів на загальнообов'язкові та факультативні на ОВЖК; загальнообов'язкові, спеціальні, рекомендовані додаткові – в університеті. Різною була програма вивчення окремих дисциплін, наприклад, грецьку мову на жіночих курсах вивчали протягом чотирьох годин на тиждень одним курсом, в університеті – окремо давньогрецьку і середньогрецьку мови [5, арк. 1-1 зв.; 7, арк. 2 зв. – 4; 6, арк. 1 зв. – 5].

На германо-романському відділенні вивчалися загальнообов'язкові предмети (російською мовою) і спеціальні предмети (французькою і німецькою мовами). До обов'язкових предметів, як і у слухачок історичного відділення, відносили історію релігії, мистецтва, філософії, історію російської, античної та західноєвропейської літератури, середньовічну і нову історію, латинську мову, логіку, психологію. Крім того, вивчали й інші обов'язкові предмети: загальне мовознавство та історію російської мови [5, арк. 1-2 зв.]. До спеціальних предметів на германо-романському відділенні, що читалися іноземними мовами, відносилися: мова і література (французька або німецька в залежності від спеціалізації), енциклопедія романської (германської) філології, історія французької (німецької) мови. Крім того, факультативно можна було вивчити ще й англійську мову [5, арк. 2 зв.].

З метою розширення програми на курсах було організовано літературний гурток під керівництвом викладачів історико-філологічного факультету для самостійного вивчення творів російських і західноєвропейських письменників [3, арк. 4 зв.]. На його засіданнях зачитувалися і обговорювалися реферати на різні теми («Т. Г. Шевченко – його життя і твори», «Андерсон як казкар», «Жіночі типи у Чехова» тощо), а також проводилися додаткові заняття з дикції. У 1911 р. був надрукований збірник наукових робіт курсисток.

Важливим доповненням до практичних занять на історико-філологічному відділенні були екскурсії, які проводилися в канікулярний час. Так, у 1909/1910 н. р. частина слухачок відвідала Грецію, Петербург, Київ, Кишинів [12, арк. 15].

На початку ХХ століття лікарів готували медичні факультети університетів. На вищих жіночих курсах були відсутні відповідні факуль-

тети, тому почали створювати окремі вищі медичні жіночі курси (далі ВМЖК), які були цілком новим типом вищого навчального закладу. Такий заклад було відкрито в Одесі у 1910 р. За ініціативою 14 професорів медичного факультету Новоросійського університету на чолі з професором С. Левашовим [8, арк. 1-1 зв.].

Необхідність заснування такого закладу на Півдні України давно вже назріла. Внаслідок відкриття земствами нових і розширення вже існуючих лікарень, медичних робітників, особливо з вищою освітою, не вистачало.

Метою діяльності п'ятирічних Одеських вищих медичних курсів проголошувалося «надавати особам жіночої статі вищу медичну освіту в обсязі медичних факультетів» [9, арк. 39]. Плата за навчання була вищою, ніж на ВЖК, – 200 крб за рік.

Центрами навчальної й наукової роботи курсів, як і в усіх вузах, були кафедри. На початку ХХ ст. кафедри створювалися під конкретного професора і його наукову школу [16, с. 142]. У перші роки діяльності курсів працювала низка кафедр, причому гуманітарний характер мала лише одна – кафедра богослов'я [11, арк. 8–10].

Викладання велося за курсовою системою, тобто складання перевірних іспитів відкривало шлях на наступний курс. Перевірні іспити проводилися з медичних дисциплін і порівняльного богослов'я. Останню дисципліну здавали тільки один раз – після першого курсу. На курсах її викладав професор богослов'я протоієрей О. М. Клітін, який до того ж був автором відповідної навчальної програми.

Програма була різноплановою і передбачала вивчення сутності понять «релігія», «Бог», «богослов'я»; розгляд класифікацій релігій, центральних ідей християнства, ісламу, буддизму, слов'янських вірувань, вірувань народів Америки, Африки, Австралії, давніх і середньовічних народів. Увага приділялася періоду античності, розглядали «релігію краси у греків і релігію політичної могутності у римлян». Вивчення релігії окремих народів відбувалося у тісному зв'язку з історією та географією, бо учениці згадували місце розташування різноманітних держав у різні історичні періоди. Але основна увага у програмі приділялася вивченню «християнства як універсальної релігії» [10, арк. 60-61]. Отже, курс порівняльного богослов'я мав міжпредметні зв'язки з історією і географією та привчав дівчат до релігійної терпимості по відношенню до нехристиянських народів країни.

Таким чином, слухачки Одеських вищих жіночих курсів, майбутні педагоги середньої школи, вивчали цілий комплекс суспільно-гуманітарних дисциплін: історичні науки, філософські, іноземні мови (французька, німецька, англійська, латинська, грецька), логіку, ет-

нографію, психологію, право, історію літератури, релігії, мистецтва та ін. У навчальних планах Одеських вищих медичних жіночих курсів єдиним гуманітарним предметом було порівняльне богослов'я.

### Бібліографічні посилання

1. *Бобров В.* Зміст освіти у гімназіях та ліцеях Півдня України XIX – початку XX століть і проблема гуманітаризації освіти / В. Бобров // *Рідна школа.* – 1998. – № 4. – С. 79.
2. *Гольдин Ф. Л.* Прогрессивная педагогическая мысль Юга Украины II пол. XIX – нач. XX столетия / Ф. Л. Гольдин. – Одесса, 1965. – С. 57-58.
3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 42, оп. 35, спр. 458, арк. 4-4 зв.
4. ДАОО. – Ф. 42, оп. 35, спр. 481, арк. 12.
5. ДАОО. – Ф. 45, оп. 19, спр. 1437, арк. 1-4 зв.
6. ДАОО. – Ф. 45, оп. 19, спр. 1439, арк. 1 зв. – 5.
7. ДАОО. – Ф. 45, оп. 19, спр. 1440, арк. 2 зв. – 4.
8. ДАОО. – Ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 1-1 зв.
9. ДАОО. – Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 39.
10. ДАОО. – Ф. 62, оп. 1, спр. 12, арк. 60-61.
11. ДАОО. – Ф. 62, оп. 1, спр. 25, арк. 8-10.
12. ДАОО. – Ф. 334, оп. 3, спр. 7653, арк. 9, 15.
13. ДАОО. – Ф. 334, оп. 5, спр. 2, арк. 20-20 зв.
14. Женское образование // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. – М., 2004. – С. 34, 35.
15. *Попова Т. М.* З історії жіночої історичної освіти в Одесі на початку XX століття / Т. М. Попова, О. В. Мельник // *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.* Міжн. наук.-метод. конф. Одеса, жовтень 1994 р. [тези доповідей] / Г. І. Терещенко, К. М. Левківський, В. І. Довженко та ін. – К., 1994. – С. 119.
16. *Удовицька Т.* Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): [Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01] / Т. Удовицька. – Х., 2002. – С. 118-119, 142.
17. *Федотова Т. Н.* Н. Н. Ланге и Одесские высшие женские курсы / Т. Н. Федотова // *Материалы конф., посв. 100-летию со дня рожд. проф. Н. Н. Ланге (1858–1958).* – Одесса, 1958. – С. 20.

*Надійшла до редколегії 12.09.2008 р.*